

Троша Н. В.,
аспірант

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

КОНЦЕПТ ІСТОРІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА

Анотація. У статті досліджується місце значення історичного минулого в літературній творчості О. Довженка, висвітлюється семантичний діапазон концепту історії у творчому доробку митця.

Ключові слова: концепт, історична пам'ять, літературна спадщина, історіософські мотиви.

Постановка проблеми. Геніальний митець і культурний діяч Олександр Довженко все своє життя і творчість присвятив своїй країні, рідному народові, переймаючись його болями, переживаючи разом із ним і радість, і страждання. Художні твори письменника охопили найважливіші віхи історії українського народу. Історичну долю української нації у смертельних випробуваннях ХХ століття змалював він у творах «Арсенал», «Звенигора», «Щорс», «Гарас Бульба», «Мати», «Стій, смерть, зупинись», «Воля до життя», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ» та ін.

Актуальним для літературознавства, історії літератури й історії України є змістова, ідейна й художня парадигма літературної творчості Довженка, яка тривалий час розглядалася в контексті радянської літератури, відповідно до поетики соціалістичного реалізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники літературної спадщини О. Довженка в тій чи іншій мірі зверталися до історичного аспекту його творчості. Окремі дослідження стосуються образу автора через самоідентифікацію з героями – історичними постатями (Р. Корогодський, П. Саливончик), через колективну ідентичність (Н. Чиж). На історико-політичний аспект творчості письменника звертає увагу В. Марочко, історико-філософські мотиви – С. Машенко. Концептуальну оцінку війни у творчості майстра подано у дослідженнях Ю. Барабаша, В. Гребньової, протистоянню ідеології й моралі присвячено розвідки Ю. Барабаша, Р. Корогородського, В. Марочко. Україноцентричні параметри художніх творів і «Щоденника» є предметом дослідження В. Гребньової, Р. Корогородського, А. Новикова, П. Саливончик. Останні напрацювання Р. Корогодського, М. Куценка, В. Марочка, С. Машенката інших науковців дають підстави розглядати творчість митця в історико-філософському аспекті.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця й значення історичного минулого в літературній творчості О. Довженка, висвітленні семантичного діапазону концепту історії у творчому доробку митця.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Яскравою прикметою українського літературного процесу ХІХ – ХХ ст. є звернення національних письменників до історичного минулого. На думку авторів підручника «Історичне джерелознавство», для історичної літератури того часу були характерні «різнопланові, а нерідко й супе-

речливі оцінки багатьох історичних явищ та постатей, що є свідченням розмаїття поглядів, що панували в тогочасному суспільстві» [1, с. 439].

Свою специфіку мають твори художньої літератури радянської доби, за якої насаджувалися принципи партійності, класовості, що негативно позначилося на змісті та художній якості багатьох творів, у тому числі із історичної проблематики. Саме в таких умовах довелося жити й творити О. Довженку. Його творчість – це система з визначеним ідейно-тематичним комплексом, вектор якого пролягає через концепт історії, історичної пам'яті, що є одним із центральних і найбільш важливих у його літературній діяльності.

Творча спадщина Довженка, має велику джерельну цінність. Увагу письменника постійно привертала героїчні сторінки української історії – походи давньоруських князів, національно-визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького, громадянська і Друга світова війни в ХХ ст. тощо. Історична тематика пронизує значну частину літературного доробку митця. Утім, чи не найповніше авторське осмислення історії розкривається у знаменитому Довженковому «Щоденнику».

Проблема історії знаходилась у сфері особливої уваги митця протягом усього його життя. Цікавість до неї виявилася ще з дитинства, про що свідчать окремі епізоди у «Зачарованій Десні». У кіноповісті згадується, наприклад, чумакування діда й прадіда, бурлакування українців по каховських селах, козацьке походження Довженкового роду, татарську й турецьку навали, «казання старих про давнину». У преамбулі до твору Довженко зазначає, що під час довготривалої розлуки з рідною землею в його світі все частіше домінують спогади. Митець вважає, що прийшов той час, «коли вивчені в давноминулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заповняють всю її (людини) оселю, де б вона не стояла» [2, с. 150].

Любов до історії прищепив юному Довженку вчитель прогімназії Никанор Зіновійович. Від нього хлопець дізнався, що «раніше в лісах переховувалися втікачі з-під панського ярма – сміливці, свободолюбці, мужні люди. Їх збирала під своє крило козацька голота» [3, с. 43].

Під Новий рік на околиці Сосниць учні організували вертеп, душею якого став Сашко. Він був ведучим дійства й одвічним героєм вертепу – Запорожцем, перед яким «лях, татарин в дугу гнеться». Запорожець, за сценарієм Сашка, звільняє з буцегарні Мужика, суворо розправляє з Паном, Шинкарем і Попом. Згодом концепт «запорожець» пройде наскрізною ниткою через усю творчість митця. Часто письменник наділяє своїх героїв рисами, притаманними козакам, дає прізвиська козацького походження: Кошовий, Скидан, Чорнота, Заброта, Паливода,

Запорожець. Останнє акумулює в собі випробувані часом кращі риси українців: козацьку відвагу, вірність своїй Батьківщині, глибоке усвідомлення відповідальності за долю рідних людей, що є в Довженковому розумінні запорокою безсмертя нації.

Ще у шкільні роки Довженко захопився давньоруським епосом. Учитель Микола Омелянович Климченко всіляко підтримував захоплення Сашка народною творчістю, історичними піснями, билинами, козацькими думами. Він натхненно читав учням «Слово о полку Ігоревім», учив любити й розуміти твір, черпати з нього творчу мужність і духовну силу. Складний текст «Слова» запам'ятовувався важко, проте «в устах Сашка поема бриніла вчисто, віщо й тривожно. Він читав її під час уроків і на вечорах, вражаючи слухачів. «Слово» ввійшло в його плоть і кров» [3, с. 47].

У подальшому неодноразово використовував Довженко-письменник високі патріотичні мотиви «Слова о полку Ігоревім» у своїх творах. Зокрема, до героїв-звитязців у снах чи видіннях приходили витязі Київської Русі – хоробрі русичі – ніби віддати шану радянським богатырям. Уляна з «Повісті полум'яних літ» у сні мала розмову з князем Святославом [4, с. 174]. Сержант Іван Орлюк, проводячи паралелі сучасного й минулого, говорив: «Ми... відстояли всі минулі сторіччя... Всю нашу історію, минулу й майбутню» [4, с. 206]. Як слушно зауважив С. Плачинда, «Стане «Повість полум'яних літ» новітнім Словом про безсмертних захисників рідної землі» [3, с. 48].

Епічні твори Високого Середньовіччя глибоко проникли у творчість митця. Образ України в кіноповісті «Україна в огні» постає не лише в безпосередніх описах, а й у ліричних звертаннях, які інколи так нагадують «Слово о полку Ігоревім»: «О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем. Байраки й переправи трупом запалися, гноєм і передсмертною блювотою. Степи гнівом утопано, та прокляттям, та тугою і жалем» [4, с. 29]. А та любов, що спалахнула в двох молодих серцях, пройшла крізь такі випробування, які стрічалися хіба що в легендах: Олеся, вивезена до Німеччини, зазнала поневірян, а Василь отримав численні поранення. Проте у фіналі «як у казці-легенді, нарешті Василь і Олеся разом, зібралися всім родом запорозьким, щоб заспівати родову пісню і знов розлучитися» [5, с. 882].

Ставши студентом Глухівського вчительського інституту, Довженко цікавився історією Глухова. А дізнатися справді було про що. У другій половині XIII та в XIV століттях Глухів був столицею Глухівського князівства. Глухівчани брали активну участь у селянській війні під орудою Болотникова. Одностайно підтримали Богдана Хмельницького під час визвольної боротьби 1648 – 1654 років. Із 1654 року Глухів був сотенним містом Ніжинського полку. Із 1708 року – резиденція гетьманів Лівобережної України. У 1750 році на відомій Глухівській раді гетьманом України був обраний Кирило Розумовський.

По закінченню вчительського інституту Довженко став працювати вчителем вищої початкової школи у Житомирі. Серед багатьох предметів, які доводилося викладати, була й історія. Проте сам митець в «Автобіографії» визначає рівень своєї освіченості на той час так: «вийшов

з інституту в 1914 році з умінням учити школярів, політично неписьменним і темним юнаком». Довженко визнає помилковість своїх тодішніх поглядів на Першу світову війну, Жовтневу революцію, український національний рух, пояснюючи це тим, що заборонялося на той час вивчати історичну правду, факти перекручувалися і замовчувалися. Стан своєї освіти він характеризує як «невміння відрізнити велику довгождану правду від довго підготовленого обману».

Про те, що згодом Довженко став приділяти багато уваги історії, добре її знав, систематично вивчав, свідчать нотатки у його «Щоденнику». Зокрема 27 квітня 1942 року митець пише: «Перечитав знову історію України» [7, с. 111]. Запис говорить про те, що це не перша його розвідка. Ймовірно, мова йде про «Историю Малороссии» (1842–43) М. Маркевича, оскільки в подальших своїх записках письменник згадує саме її.

Про відповідальне ставлення Довженка до історичного матеріалу під час написання кіноповістей, оповідань і кіносценаріїв дізнаємося з того ж таки «Щоденника» й листів до рідних та колег. Відтак, листуючись з П. Вершигору (1943 р.), митець наполягає на доскональному фіксуванні історичного матеріалу для правдивого відтворення його у подальшому: «Записуйте окремі думки свої, людські, Ковпакові. Пам'ятайте, Ковпак мусить остатися в мистецтві й історії України» [6, с. 316]. Тим самим письменник намагався запобігти помилок минулого. Зокрема його турбувало те, що мало відомостей залишили про себе запорожці.

Під час роботи над кіноповістю «Щорс» Довженко досконало вивчав історію описуваної епохи, фіксував численні розповіді очевидців подій. Опрацьовував архівні документи, історичний матеріал, спогади богунців і тарасанців. Таким чином, як свідчить його друг і колега Вишневський, назбиралося 59 папок історичного матеріалу. Героїзм, хоробрість і жертвовність бійців революції наповнили вигаданий сюжет історичною правдою, епічністю, життєвою і психологічною достовірністю [3, с. 241-243].

«Довженків Боженко, – як зазначає М. Наєнко, – зумів створити з «хлопчаків» армію українських воїнів, які багато в чому нагадували героїв-повстанців із роману Ю. Яновського «Чотири шаблі». Для зображення всього цього О. Довженко озброївся традиціями карнавального фольклору (сцени весільного обряду в поєднанні з блиском бойових шабел та гарматними пострілами), гоголівського монументалізму в погляді на козацьке лицарство («На вокзалі, за кілометр від старовинного бойовища, звідки грандіозна душа Гоголя піднесла колись окровавлену душу запорожця Кукубенка до самого божого престолу, на дубенському напівзруйнованому вокзалі в салон-вагоні біля вікна сидів Боженко...»), Шевченкового уявлення про життя і смерть героїв гайдамацького кореня (вмілого і хороброго Боженка хоронять «серед степу широкого на Україні милій», тобто – під звуку безсмертного «Заповіту»)» [5, с. 977].

Навіть у нарисі, присвяченому сучасності, «Не хазяйнувати німцям на Україні» Довженко постійно звертається до історії, говорить, що вона ніколи «не панькала нас» [8, с. 14]. Із невимовним боєм він констатує, що вороги «хочуть уже виокремити саме слово «Україна» і пробувають украсти в народу його історію» [8, с. 9]. Ілюстрацією

цього свавілля є те, що газета «Ліцманштадтерцейтунш» повідомляла, що «німецькі власті, намагаючись провести повну германізацію України, привселюдно спалили всі українські історичні книги». Довженко свідчить, що на той час «Пограбовано всі культурні вогнища українського народу, музеї і книгосховища в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Вінниці, Львові, Чернігові. Розкрадено дорогі цінні твори українського мистецтва: картини, скульптури, вишивання, книги, найрідкісніші історичні рукописи, – одне слово, всі духовні цінності народу» [8, с. 9].

У зазначеному творі Довженко розмірковує над долею України, називає її «стара наша, порубана матір-Україна, пограбована і змучена, безкровна челядинка Європи», а наших пращурів – «не синами, а пасинками європейських століть». Наш народ довгі віки вчили «по-різному думати, ходити, молитися». Довгі століття українців змушували боротися «один проти одного під різними прапорами: польськими, австрійськими, угорськими». Проте автор нарису твердо переконаний, що «приходять і зникають правителі, а народ вічний, жива душа народна» [8, с. 13–14]. У цьому він вбачає силу й непереможність українського народу.

Історіософські мотиви творчості Довженка багато в чому схожі з Шевченківською концепцією минулого України. Звертаючись до сторінок історії України, він, подібно Кобзарю, аналізує ті явища, що призвели до повного занепаду української державності і прирекли народ віками жити «на нашій – не своїй землі». При порівнянні характеристики України у Довженка і Шевченка знаходимо не лише концептуальну спорідненість, а й чимало словесних співпадінь. Довженкову Батьківщину періоду війни характеризують епітети: «кривава», «попалена», «розбита», «поруйнована», «обездолена в загравах пожеж», «світій убогий!». У Шевченка вона «безталанна вдова», «моя Україна убогая».

Шевченківські мотиви пронизують й опромінюють кіноповість «Україна в огні». Перша картина твору («У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дітвори... за столом у тихий літній день сиділа родина Запорожця і тихо співала...») [4, с. 6] дуже нагадує класичний Шевченків вірш «Садок вишневий коло хати». У Шевченка «Минають дні, минають ночі, ...минає літо...», у Довженка – «Минали дні, минали ночі, минуло літо». У Шевченка «земляплаче у кайданах», у Довженка – «стогнала в журбі земля». Отже, ідейна й образна спільність засвідчує однакову патріотичну платформу обох талановитих письменників.

Про преклоніння митця перед генієм Шевченка згадував у книзі «З Довженком у дорозі» поет М. Нагнибіда, який подорожував із подружжям Довженків південною Україною і Кримом. Зокрема йому запам'яталося, наскільки схвилюваним був письменник, пропливаючи повз могилу Шевченка в Каневі: «Олександр Петрович довго стояв у якомусь урочистому мовчанні перед високим канівським берегом. А коли зникла вдалині Тарасова гора, звернувся до мене: «Заради побачення з Тарасом варто було пливати...». Від канівського світання до запорізького вечора Довженко майже не сходив із палуби» [9, с. 101].

Цей епізод став зачином до кіноповісті «Поєма про море». Довженко згадує могилу Шевченка, Тарасову

гору, починає з цитати «Реве та стогне Дніпр широкий...» [4, с. 6]. Прагнучи додати напруженості окремим епізодам повісті, він вводить в її канву Шевченкові рядки. Так, Кравчина при зустрічі з Катериною, дивлячись на Дніпро, промовляє словами Кобзаря: «І Дніпро реве та стогне, ну, просто як у Тараса Шевченка» [10, с. 271]. У цей час до пристані підходить пароплав «Тарас Шевченко» й «наповнює простори гучним своїм басом». І гучномовець гукав звідкись: «І блідий місяць на ту пору...» [10, с. 279], сповнюючи смутком зустріч Катерини з її коханим Валерієм Голиком, який покинув її. З цього випливає, що Довженко не випадково дав таке ім'я своїй героїні, оскільки цій останній випала тяжка доля Шевченкової Катерини. Згадані інтертекстуальні конструкції засвідчують інтелектуальну пристрасність автора в естетичному переосмисленні мистецьких явищ, духовного багатства української літератури.

У багатьох творах О. Довженка окремою зоною концепту «історія» є концепт «історична пам'ять». Зона останнього у Довженковому доробку есплікується лексемами «історія», «нащадки», «безсмертя», наповнених новим змістом, авторським задумом. «Романтик за світовідчуттям, – писав про митця А. Гуляк, – О. Довженко вважав історичну пам'ять джерелом безсмертя народу» [2, с. 17]. Проте в це поняття він вкладав не лише факти і події, що закарбувалися в пам'яті народу, а й збереження й дотримання моральних законів, етичних норм, що визначають національний дух. Відтак не випадково у сценарії «Звенигора» народ в особі «тисячолітнього» діда переконаний, що основний свій скарб – свою ідентичність та ментальність – він усе ж не втратив і знайде його обов'язково [5, с. 874].

Т. Панасенко з цього приводу висловлює думку, що «фантастично-символічний і реальний плани дії, химерно переплітаючись навколо наскрізного героя – шукача скарбу діда Невмирущого, що живе вже друге тисячоліття, – створювали почуття своєрідної біографії України, її окремого надзвичайного історичного шляху. Тут уперше виявилось оте довшенківське почуття вічної краси природи та його суто козацьке трактування смерті як складника життя. У фільмі незвичайно переплітається далеке минуле і сучасність, співіснують епізоди з варягами, які прийшли зброєю завоювати слов'янські землі, і події революції – усе це поєднано романтичною історією старезного діда, що через століття проносить вічну мрію про закопані «скарби нації», виступає фанатичним охоронцем повітої легендами Звенигори» [9, с. 34].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Загалом до історії Довженко ставився з особливою відповідальністю. Оперуючи іменами історичних постатей, він спирався на факти, досліджуючи історичні процеси і явища, розуміючи, що історія – це упорядкована система, що має свою часову послідовність і просторову структуру. У його творах постійно відчувається зв'язок між минулим і сучасним. Причому минуле завжди впливає на теперішнє, оскільки у свідомості людей існують архетипи, у які закладено основи буття.

Перспективи подальших досліджень у контексті окресленої проблеми вбачаємо у подальшому дослідженні історичних вимірів літературної творчості О. Довженка.

Література:

1. Калакура Я. С. Историчне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
2. Гуляк А. Олександр Довженко / А. Гуляк // Олександр Довженко. Вибрані твори. – К. : Сакцент Плюс, 2007. – 320 с.
3. Плачинда С.П. Олександр Довженко. Біографічний роман / С.П. Плачинда; під заг. ред. Ю.І. Солнцевої. – К. : Молодь, 1980. – 344 с.
4. Довженко О. П. Твори в 5 т. Том 3 / О.П. Довженко; упоряд. Ю. Солнцева, приміт. К. Волинського. – К. : Дніпро, 1984. – 362 с.
5. Наєнко М. Художня література України / М. Наєнко. – К. : Видавничий центр «Просвіта». – 2008 р. – 1063 с.
6. Довженко О. П. Твори в п'яти т. Т. 5. – К.: Дніпро. – 1985. – 359 с.
7. Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939 – 1956 = Дневниковые записи / О.П. Довженко. – Харків : Фоліо, 2013. – 879 с.
8. Довженко О. П. Не хазяйнувати німцям на Україні / О. Довженко. – Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 18 с.
9. Панасенко Т.М. Олександр Довженко / Т. М. Панасенко. – К. : Укрвидавполіграфія, 2012. – 120 с.
10. Довженко О.П. Зачарована Десна. Кіноповісті. Оповідання. Щоденник / О.П. Довженко. – Харків : Фоліо, 2008. – 287 с.

Троша Н. В. Концепт історії через призму літературного насліддя А. Довженко

Анотація. В статті досліджується місце і значення історического прошлого в літературному творчестві А. Довженко, освіщається семантический діапазон концепта історії в творческом наслідди художника.

Ключевые слова: концепт, історическая пам'ять, літературное насліддя, історіософские мотивы.

Trosha N. The concept of history through the prism of O.Dovzhenko's literary works

Summary. The place and importance of the historical past in Dovzhenko's literary works are examined in the article. The semantic range of the concept of history in the works of the writer is clarified.

Key words: concept, historical memory, literary heritage, historical and philosophic motives.